

merisa karović

muslimanske milicije u bosni i hercegovini 1941.-1945.*

Muslimanske milicije na području jugoistočne Bosne

Nakon pregovora s četničkim komandantom Sergejem Mihailovićem, talijanske su se vlasti 5. XII 1941. godine povukle iz Foče i prepustile grad četnicima. Poslije ulaska Mihailovićeve vojske u grad, uslijedili su stravični zločini nad muslimanskim stanovništvom. Domobranska posada znala je da je Foča predata na upravu četnicima i bez borbe se povukla. Četnička politika prema muslimanima je u Moljevićevom projektu jasno izložena i isplanirana. Cilj je bio istrijebiti muslimane s ovog područja. U periodu od 5. XII 1941. do 21. I 1942, koliko su vladali Fočom, četnici su uspjeli zavesti strahovladu u ovom gradu. Konačno, 21. I 1942. godine četnička vladavina prekinuta je ulaskom partizana u Foču. Srbijanski četnici povukli su se, a domaći su ostali u gradu, kao da se ništa nije ni dogodilo. Ubrzo su ih komunisti: Rodoljub Čolaković, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, pridobili na svoju stranu. Dakle, doskorašnje četničke vojvode kao što su Strajo Kočović, Ranko Popadić, poznati muslimanskom stanovništvu po njihovim zlodjelima, nakon dolaska komunista postavljeni su za komandni partizanski kadar.¹

Za vrijeme četničkog upravljanja Fočom, muslimani su, naoružani lovačkim puškama (ukoliko su ih imali), u nekim selima pokušali organizovati manje seoske straže. Međutim, da je ova

* Nastavak na rad objavljen u Glasniku broj 11-12/2006.

¹ Adil-beg Zulfikarpašić, Panorama pogleda, pojmova, pojava i mišljenja, Beograd, 2001., str. 256-260.

samoodbrana bila na vrlo niskom nivou, govore nam ogromne brojke muslimanskih žrtava. Ipak, u ovom samoorganizovanju možemo naći zametke muslimanskih milicija i uočiti stvarne razloge i neophodnosti njihovog osnivanja.

Prvi primjer organizovanja muslimana jeste u fočanskom selu Curevo, čiji su seljani i partizanima odbili predati svoje minimalno oružje. Obećali su da im neće pružati otpor, ali su zahtjevali da zadrže oružje koje trenutno posjeduju radi odbrane sela od mogućih četničkih napada. Međutim, ovaj prijedlog Tito nije mogao prihvatiti, pa je razoružao seljane, a u Curevo poslao desetinu partizana radi odbrane od eventualnih četničkih upada u selo.²

Nakon dolaska partizana, situacija u Foči stabilizovala se, stanovništvo je brzo zaboravilo na svoja stradanja i nastavilo živjeti normalnim životom. Partizani su se ovdje zadržali do polovine maja, kada ih smjenjuju hrvatske i talijanske vojne vlasti. Međutim, polovinom avgusta četnici su ponovo zauzeli grad. Uslijedila je repriza događaja s kraja 1941. godine, o čemu postoje brojna svjedočenja. Navest ćemo samo jedan od brojnih primjera strave i užasa koji su se tih dana dešavali u Foči. Četnici su bez ikakve milosti ubijali sve što im je bilo dostupno, ne štedeći pritom ni žene, djecu, starce i iznemogle. U jednoj kući sakupili su oko 65 civila, zapalili je, a žrtve su žive izgorjele.³ Mnogi se, poučeni ovim gorkim iskustvom, odlučuju na bijeg prema Goraždu i Sarajevu.

Ovaj fočanski pokolj bio je povod uglednim sarajevskim muslimanima da 26. VIII 1942. godine sazovu konferenciju, koju je otvorio hafiz Muhamed ef. Pandža, član Ulema-medžlisa.⁴ Na skupu se razgovaralo o problemu smještaja i prehrane izbjeglica, te sabiranju dobrovoljnih priloga za ove stradalnike. Na sastanku je govorio Omer Čengić iz Foče i ukazao na neozbiljan stav vlasti NDH prema ovom problemu. Čengić navodi da je dva dana prije pada grada grupa Fočaka krenula prema Sarajevu po oružje koje im je bilo obećano, ali više od pola ovih ljudi bilo je izbačeno iz voza u Svjetlini, i prepušteno četničkim koljačima.⁵

Na ovoj konferenciji odlučeno je da se muslimanski vodeći krugovi sami pobrinu za naoružanje svog naroda, pa je s tim ciljem

² Isto, str. 257-259.

³ V. Dedijer i A. Miletić, *Genocid...*, str. 193.

⁴ Rukovodeće tijelo Islamske vjerske zajednice za pitanja vjerskog života.

⁵ Isto, str. 206.

osnovan međudruštveni odbor "Narodni spas". Na čelo ovog odbora došao je hafiz Muhamed Pandža, koji od druge polovine 1942. aktivno radi na osnutku muslimanskih milicija, čiji je cilj borba protiv svih neprijatelja. U tu svrhu izdao je Proglas, u kojem se, između ostalog, kaže: "Zbijmo se u čvrste redove da od sebe ostanimo strahovitu neman pokolja i međusobnog uništavanja. Prihvatimo svi za oružje i stupimo u borbu, ne da ubijamo, koljemo, palimo i uništavamo, nego da se odbranimo od svakoga ko pokuša da nas napadne i uništi. Svrstajmo se u čvrste redove u odbrani svoje porodice i domova. Zaboravimo osvetu i kao muslimani nastojmo da se izmirimo sa svima... Svi koji su sposobni za borbu neka prihvate za oružje."⁶ U ovom proglasu Pandža svoju vojsku naziva "Muslimanski, bosanski oslobodilački pokret". Pomoć u naoružanju i svu materijalnu podršku ovaj pokret dobijao je od Nijemaca. Po ustaškim izvorima, glavni Pandžin stan bio je u okolici Trnova. U novembru 1944. iz ovih izvora saznajemo da je Pandža uspio sakupiti 8.000 ljudi i da se taj broj još više povećava.⁷ Međutim, komunistički izvori tvrde da je na području istočne Bosne uspio sakupiti samo 400-500 boraca.⁸

Proces organizovanja muslimanske samoodbrane u Foči odvijao se jako sporo, a četnici nisu prestajali sa svojim zločinima. Ipak, Pandža je uspio prikupiti određenu svotu novca od sarajevskih bogataša za naoružanje muslimana u fočanskom selu Jabuci,⁹ gdje je komandant muslimanske milicije bio Husin-beg Čengić.¹⁰ Njegova vojska držala je položaje u Jabuci i okolnim selima, sve do Čajniča.¹¹

I Čajniče je doživjelo sličnu sudbinu kao i Foča. Talijani su 7. XII 1941. godine grad prepustili četnicima. Za nepuna dva mjeseca borci za kralja i otadžbinu radili su i ovdje sve s ciljem da iskorištene muslimansko stanovništvo. U aprilu 1942. godine Talijani su

⁶ V. Dedijer i A Miletić, Genocid ..., str. 376.

⁷ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 2457., Djelatnost hfz. ef. Pandže u okolici Konjica od 11. XI 1943.

⁸ Zbornik NOR-a, Tom IV, knj. 19., dok. br. 100.

⁹ Oko 10 mil. kuna, Arhiv Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine, Fond Ustaške nadzorne službe, (dalje: AHM BiH, Fond UNS-e), inv. br. 1421, od 3. XI 1943.

¹⁰ Pripadao poznatoj begovskoj porodici iz Odžaka kod Ustikoline (12 km udaljeno od Foče).

¹¹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 2392, Djelatnost muslimanske milicije u Jabuci, od 30. X 1943.

ponovo zauzeli Čajniče, i odobrili osnivanje muslimanskih milicija, koje su i naoružali. Cilj ovih milicija bila je odbrana muslimanskog stanovništva i od četnika i od partizana, a u ustaškim dokumentima navodi se da je brojala oko 1.500 ljudi.¹²

Čajnička milicija bila je povezana sa pljevaljskom, koja je smještena na Meteljci. Komandant milicije u Pljevljima bio je Mustafa Zuković, a ona je osiguravala put od Čajniča do Boljanića.¹³

Četnici su početkom februara 1943. godine napali čajnička, fočanska i pljevaljska sela, a Draža Mihailović izdao je naredbu da se milicija s ovih područja u potpunosti uništi. Nakon što su četnici zauzeli Meteljku, jedan dio razoružane muslimanske milicije uputio se prema Čajniču,¹⁴ odakle su se zajedno s čajničkim milicionerima povlačili u pravcu Ustiprača i Međeđe. Borba se nastavila na Trebeškom brdu, istočno od Goražda. Međutim, Talijani su i ovdje razoružali miliciju, pa su četnici prodrli sve do Kopača. Na osvojenim područjima nastavljena je uobičajena četnička praksa ubijanja, pljačkanja, uništavanja, a talijanska vojska sve je to hladnokrvno posmatrala, ne preduzimajući ništa da spriječi stradanja muslimana.¹⁵

Poslije ovih tragedija, kotarska ispostava u Goraždu ukazuje na neophodnost formiranja dobrovoljačke domobranske pukovnije sastavljene od izbjeglih milicionera.¹⁶ Osnovana je Goraždanska milicija na čelu s natporučnikom Čengićem,¹⁷ a njen cilj bila je odbrana muslimanskog stanovništva od četnika. Međutim, ona nije bila "u stanju sama preduzeti akciju čišćenja ovog terena od četnika, jer neima teškog oružja, a niti naboja za oružje koje imaju, pa da bi se spasilo ovo pučanstvo, potrebno je da se što žurnije pošalje jača pomoć ovoj posadi da bi se odmah poduzela temeljita akcija u čišćenju ovih krajeva od četnika".¹⁸

Komandant Čengić izdao je "Naređenja" svojim podređenim vodnicima,¹⁹ u kojima se naglašava da:

¹² V. Dedijer i A. Miletić, Genocid..., str. 364.

¹³ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 1442, Zapisnik sastavljen 25. III 1943, u Pljevlju.

¹⁴ Isto, pljevaljske milicionere razoružali su Talijani.

¹⁵ V. Dedijer i A. Miletić, Genocid..., str. 328.

¹⁶ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 991, Teško stanje u Goraždu, od 1. III 1943.

¹⁷ U izvještaju nije navedeno o kojem je Čengiću riječ.

¹⁸ V. Dedijer i A. Miletić, Genocid... str. 443.

¹⁹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 3375, Izvještaj o radu milicije Čengića u Goraždu, od 19. VI 1944.

1. treba dobro paziti na kretanje pravoslavnog stanovništva, zašto je potrebno stalno kretanje patrola po terenu, a posebno po šumama u blizini pravoslavnih sela. Izviđanja trebaju obavljati i žene muslimanke, a podatke o kretanju i namjerama neprijatelja dostavljati komandi Milicije;
2. pripreme i namjere nekih od odreda muslimanske milicije trebaju se držati u strogoj tajnosti;
3. u slučaju nepokoravanja naredbama ovoj miliciji, primijenit će se kažnjavanje smrću;
4. naročitu pažnju treba posvetiti održavanju veza između vodova, satnija i same komande Milicije.²⁰

Na području Rogatice muslimanske vojne formacije organizovao je Zulfo Dumanjić s Borika. Edhem Hadžialić Efendić bio je načelnik Bratunca i organizator muslimanskih milicija na tom području. Odlučno je odbio da njegova milicija pređe u Ustašku vojnicu, zbog čega je došao u sukob s ustašom Mijom Mijačevićem, koji ga je i ubio.²¹

Odbranu muslimanskog stanovništva u Srebrenici organizovao je Ismet Bektašević. Do prve polovine 1944. godine, Ismet se nije opredijelio ni za jednu od zaraćenih strana, ali je simpatizirao partizanski pokret.²² Početkom 1944. počeo je saradivati s Nijemcima u Zvorniku, gdje je, po izvještaju Štaba III korpusa, radio na mobilizaciji muslimana u SS formacije i na formiranju ustaške uprave za Srebrenicu, Bratunac i Vlasenicu. U septembru 1944. godine u Vlasenici predao se partizanima i bio strijeljan kao narodni neprijatelj.²³

Dakle, za razliku od sjeveroistočne Bosne, samoodbrana muslimanskog stanovništva na području jugoistočne Bosne bila je na vrlo niskom stepenu organizovanosti. Djelovala je nejedinstveno, a blizina granice sa Srbijom i Crnom Gorom, gdje je bilo jezgro četništva, imali su za rezultat masovne zločine nad muslimanskom populacijom. Ipak, ni ove pokušaje organizovanja muslimanskih vojnih formacija u cilju odbrane muslimanskog stanovništva ne možemo zanemariti.

²⁰ Isto.

²¹ M. Hadžijahić, Posebnost..., str. 44.

²² Isto, str. 37.

²³ Zbornik NOR-a Tom IV, knj. 20, dok. br. 44.

Muslimanske milicije na području Hercegovine

Na osnovu sporazuma potpisanog u Zagrebu 26.VIII 1941. godine Talijani su dobili pravo da okupiraju Drugu i Treću zonu NDH u cilju smirivanja ustaničkih područja.²⁴ Ubrzo nakon okupacije Talijani i četnici postat će pravi ratni saveznici, a talijanske vlasti veliki zaštitnici srpskog naroda. Prvi sporazum između njih potpisan je u januaru 1942. godine.²⁵

U drugoj polovini 1942. godine dolazi do raznih inicijativa od Talijana da se organizuju četničko-muslimanske antikomunističke milicije. Jedna grupa "jugoslavenski", prosrpski opredijeljenih muslimana, smatrala je da bi saradnjom s četnicima prestalo četničko nasilje nad muslimanskim narodom,²⁶ pa je podržala ova nastojanja od talijanskih vlasti. Međutim, ova grupa s Ismetom Popovcem na čelu, s razlogom je bila malobrojna, a stvarnu odbranu muslimanskog stanovništva na hercegovačkom području organizovali su Džemal Tanović iz Fazlagića Kule i Salko Čatić iz Nevesinja.

Muslimanska milicija u Fazlagića Kuli

Fazlagića Kula nalazi se u blizini Gacka i sastoji se od 13 sela. Džemal Tanović je na ovom području organizovao muslimansku miliciju koja je brojala 700 pripadnika.²⁷ Ove muslimanske vojne formacije ulazile su formalno u sastav hrvatskih oružanih snaga, iako su domobranske jedinice u ovom području od avgusta 1941. godine bile minimalne. Glavni cilj muslimanskih milicija iz Fazlagića Kule bio je da brane svoja sela od četničkih i partizanskih napada. Ismet Popovac izjavio je jednom prilikom da će ovo selo do temelja razrušiti, jer se nije htjelo predati četnicima.²⁸

Partizani su 17. X 1943. godine napali na sela Fazlagića Kule, koju su opkolili sa svih strana, i osvojivši Gacko, prekinuli veze

²⁴ Druga zona obuhvata Gorski kotar, čitavu Liku, Dalmatinsku zagoru, dobar dio Hercegovine, te sva područja uz jadransku obalu sa svim otocima, a Treća zona pojas od Karlovca preko Bihaća, Bugojna i Prozora do Bileće i Čajniča na Drini; Prema: Goldstein Ivo, Hrvatska povijest. Zagreb: Novi liber, 2003., str. 272.

²⁵ J. Tomašević, Četnici..., str. 194-201.

²⁶ E. Redžić, Bosna..., str. 256.

²⁷ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 2501a, Podaci o padu "Kule Fazlagića", od 24. IX 1943.

²⁸ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 932, Milicioneri "Kule Fazlagića" nisu se predali četnicima, od 16. III 1943.

prema Bileći i Nevesinju. Milicija nije mogla ostvariti komunikaciju s hrvatskim vlastima, a partizani su im slali propagandne poruke da su NDH i Treći rajh propali, te da su oni zauzeli Mostar, Sarajevo, Tuzlu, Dalmaciju i Zagreb. Poslije 43 dana opsade, 20. IX 1943., milicija se zajedno sa stanovništvom, ranjenicima i oružjem povukla u Nevesinje. Partizani su spalili njihove kuće, a stoku otjerali prema Crnoj Gori.²⁹

Mostarske vlasti su se prema izbjeglicama iz Fazlagića Kule ponašale veoma loše, optužujući ih da su ustaše.³⁰

Nakon zauzeća sela, partizani su zarobili 30 pripadnika ove milicije. Peterici mladića uspjelo je da pobjegnu, nakon čega su partizani za odmazdu streljali ostale.³¹

Muslimanska milicija uspjela je ubrzo natjerati partizane na povlačenje i vratiti Fazlagića Kulu. U februaru 1944. godine brojala je 450 milicionera kojima je nedostajalo hrane, oružja i municije. Ustaški dokumenti ukazuju da je neophodno pružiti pomoć ovim vojnim formacijama. Međutim, to je bilo teško izvodivo, jer su putevi bili zatrpani snijegom, a cestovni promet Gacko-Nevesinje potpuno je prekinut. Hrana se dovozila samo konjima, što nije moglo podmiriti potrebe stanovništva.³²

Vođa ovih muslimanskih milicija Džemal Tanović ubijen je od partizana krajem 1944. godine.³³ Muslimanska milicija na ovom području, nakon smrti njenog vođe, polahko se počela raspadati.

Muslimanska milicija Salke Ćatića

U Nevesinju su organizovane muslimanske vojne formacije pod komandom bivšeg austro-ugarskog oružničkog narednika Salke Ćatića (1884.-1952.).³⁴ Sjedište ove milicije bilo je u osnovnoj školi u selu Kljuna (13 km od Nevesinja), a branila je područje Općine Kruševljani, osim sjevernog dijela koji se nalazio pod

²⁹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 2501a, Podaci o padu "Kule Fazlagića" od 24. IX 1943.

³⁰ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 2592, Loš postupak u Mostaru s izbjeglicama iz Kule Fazlagića, od 1. XII 1943.

³¹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 2634, Bijeg petorice mladića iz partizanskog ropstva nakon pada Kule Fazlagića, od 22. XII 1943.

³² AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 3026, Potrebna žurna pomoć milicionerima u Fazlagića Kuli, od 10. III 1944.

³³ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 3735, Džemal Tanović, Ust. satnik-ubijen, od 22. IX 1944.

³⁴ Godinu smrti Salke Ćatića saznajemo iz razgovora s njegovim bližim rođacima.

vlašću partizana. Radi osiguravanja hrane i oružja Salko Ćatić je često vodio pregovore s predstavnicima talijanskih vojnih vlasti.

Zbog nedostatka dovoljno štamparija, ove su milicije u početku imale iste legitimacije kao četnici, pisane ćirilicom, ali s natpisom "muslimansko udruženje".³⁵

Počekom 1942. godine, kada je osnovana ova milicija, u Nevesinju nije postojala nikakva ustaška organizacija.³⁶ Talijanska vlast je sredinom 1942. godine dozvolila djelimičan povratak oružanih snaga NDH u Drugu zonu. Dogovoreno je da domobranske formacije zamijene talijanske na području Stoca, Gacka, Bileće i Nevesinja. Talijani su postavili uvjet da hrvatske vlasti ne upućuju ustaške snage na ova područja, jer bi to izazvalo pobunu Srba.

Krajem oktobra u Travniku je od domobranskih dobrovoljaca iz Hercegovine, među kojima je bio i Salko Ćatić, osnovana DOMDO pukovnija. Međutim, ustanovilo se da je jedan dio pripadnika ove pukovnije došao iz Ustaške vojnice, pa su Talijani predložili da se ona, umjesto u istočnu Hercegovinu, rasporedi na područje Sinja, Imotskog, Zadvarja i iskoristi za borbu protiv partizana.³⁷ Salko Ćatić se, kao pripadnik ove DOMDO pukovnije, ipak vratio u Nevesinje i nastavio organizovati muslimansku odbranu. Okružni sud u Mostaru je 1946. godine ustanovio da je Ćatićeva milicija "bila obična seoska muslimanska milicija",³⁸ čiji je cilj bila odbrana svog zavičaja.

Muslimanske milicije na području Cazinske krajine

Huska Miljković u partizanima i njegovo dezerterstvo

Prostor krajnjeg sjeverozapada Bosne, nakon osmanskog osvajanja u XVI stoljeću, s obzirom da se nalazio na granici dva carstva (Osmanskog i Habsburškog), počinje se označavati kao serhat, Turska ili Cazinska krajina. U isto vrijeme sa habsburške strane granice formira se Vojna krajina na liniji Petrinja-Banija-Slunj-Kordun. Svi njeni stanovnici bili su vojnici, a vojnička tradicija

³⁵ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 350, Podaci o izvještajnoj službi za vrijeme od 15-31. V 1942.

³⁶ Isto.

³⁷ N. Barić, *Ustroj...*, str. 159-160.

³⁸ Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH, Okružni sud Mostar, Presude 1946, Kutija br. 6, br. 84-1946.

zadržala se i do danas. Stanovnici habsburške i osmanske Vojne krajine stoljećima su bili ratni neprijatelji. Nakon Berlinskog kongresa, 1878. godine, doskorašnji neprijatelji ulaze u sastav iste države, Austro-Ugarske monarhije. Od tada pa sve do kraja XX stoljeća ovi stanovnici naseljavali su iste države: Austro-Ugarsku monarhiju (1878.-1918.), Kraljevinu Jugoslaviju (1918.-1941.), Nezavisnu državu Hrvatsku (1941.-1945.) i Titovu Jugoslaviju (1945.-1992.).

U toku Drugog svjetskog rata, nakon osnutka NDH i na ovom području, došlo je do ustanka pod vodstvom KPJ, a Cazinska krajina ušla je u nadležnost Glavnog štaba Hrvatske. Među komunistima partizanima 1941. godine posebno su se isticali Tone Horvat, Huska Miljković i Mile Dejanović.

Huska Miljković (1905.-1944.) rođen je u velikokladuškom selu Dabrovina. Do početka rata bavio se zemljoradnjom, sitnom trgovinom i sezonskim zidarskim radom. "Bio je srednjeg rasta, velike ošišane glave, isturene brade, poširok u plećima, a nosio je široke bijele hlače od grubo tkanog platna, kakve su nosili seljaci tog kraja. Na glavi je imao fes, a na nogama čvrste vojničke cokule"³⁹

Pod utjecajem poznanstava s članovima KPJ u Velikoj Kladaši i Huska je 1935. godine postao simpatizer Partije, a 1939. njen član.

Početkom juna 1941. godine, komunisti su ga poslali na Kordun radi pripremanja ustanka s namjerom da se povežu s tamošnjim ustanicima. Međutim, ti ustanici nisu bili komunisti, nego nedisciplinovani srpski seljaci, zadojeni nacionalizmom. Dakle, Husku je, zajedno sa Tonom Horvatom i Milom Dejanovićem, Partija poslala da s četnicima, kao ustaničkim elementom, zajedno ratuju protiv okupatora. Ali, poznata četnička taktika došla je do izražaja kada su ubili Tonu Horvata i Milu Dejanovića, a Huska im je jedva uspio pobjeći.

Krajem jula 1941. godine vratio se u rodno mjesto, gdje je uspostavio vezu s rođakom Hasanom Miljkovićem, gradonačelnikom Velike Kladaše. Hrvatske vlasti nisu se obazirale na intervenciju gradonačelnika i Husku su poslale u zatvor. Nakon nekoliko dana, uz obećanje da će stupiti u domobranske formacije u Petrinji, Huska je oslobođen.

³⁹ B. Tanović, Huska..., str. 7.

U oktobru 1941. godine iz domobrana ponovo odlazi u partizane. Ubrzo je postao član Okružnog komiteta KPH za Karlovac, te je dobio zadatak da širi komunističku propagandu na području Cazinske krajine. Krajem 1942. godine, kada su partizani osvojili Bihać i veći dio Krajine, Huska je postavljen za komandanta mjesta u Velikoj Kladaši i sekretara Mjesnog komiteta.

Međutim, početkom 1943. godine počela je njemačka operacija Vajs, u komunističkoj terminologiji poznatija kao IV neprijateljska ofanziva. Huska je smatrao da domaći vojnici ne bi trebali napuštati svoj zavičaj i da moraju ostati u Cazinskoj krajini po svaku cijenu. Međutim, poznata partizanska taktika, da kad partizani iscrpe snagu u jednom području, prebacuju svoje jedinice na drugi teritorij, došla je do izražaja. Nastupilo je povlačenje partizanskih jedinica iz Krajine.

U toku povlačenja Huska je na području između Bosanskog Grahova i Glamoča, s još 25 svojih Kladašana i istomišljenika odlučio da se vrati u Veliku Kladašu. Komunisti su otkrili plan o njegovom dezerterstvu i kaznili ga prisilnim radom na popravci puteva. Nakon odslužene kazne upućen je u Hrvatsku, odakle je ponovo dezertirao i konačno se vratio u rodno mjesto.

Početkom maja 1943. godine stupio je u XI domobranksu pukovnicu s kojom napada partizane i četnike na području Banije i Korduna. Kao dobar poznavalac ovog terena izvršio je nekoliko brzih prodora (trupova) na njihovu teritoriju.⁴⁰ Međutim, Hakija Pozderac tvrdi da "Huska nikada nije vodio borbe protiv partizana. Nikad nije ni jednog partizana ubio"⁴¹

Osnivanje i djelovanje muslimanske milicije na području Cazinske krajine

Prilikom premještanja XI domobranske pukovnije u Topusko, Huska je ostao na terenu Velike Kladaše i odlučio da osnuje vojsku koja će uvijek ostajati na svom terenu u blizini svojih kuća i porodica. Uz pomoć "Krajiškog odbora", s Hasanom Miljkovićem na čelu, aktivno je radio na formiranju muslimanskih vojnih formacija. Sredinom 1943. godine osnovana je muslimanska milicija sa štabom u Pećigradu, kao strateškim uporištem na cesti Cazin-Velika Kladaša, gdje se nalazila tvrđava iz osmanskog perioda.

⁴⁰ Š. Bijedić, *Ratne...*, str. 14.

⁴¹ Vera Kržišnik-Bukić, *Cazinska buna 1950*. Sarajevo: Svjetlost, 1991., str. 26.

Glavno obilježje ove vojske bila je zelena zastava s polumjesecom i zvijezdom, a na fesovima njeni su pripadnici nosili metalni znak s istim oznakama. Nisu imali posebne uniforme, nego su nosili ono što su mogli nabaviti. Njihov pozdrav je glasio: "Za din", a odgovor: "Spremni". Sredinom septembra 1943. godine Huska je boravio u Sanskom Mostu, gdje je u jednom od svojih govora istakao da se njegova vojska bori i protiv Nijemaca i protiv partizana.⁴² Glavna parola Huskine vojske bila je: "Borićemo se protiv onih koji nas napadnu."⁴³

Oznaka za kapu Huskine milicije; Krunoslav Mikulan i Siniša Pogačić, Hrvatske oružane snage 1941.-1945. (Ustrojstvo, odore i oznake), Zagreb 1999., nacrtao Mikulan

Ustaške vlasti nisu imale povjerenja u ovaj pokret. Smatrale su da je to bila ideja partizanskih instruktora i da jedan seljak kao što je Huska nije u stanju organizovati takvu vojsku.⁴⁴ Huska je izjavio da je do kraja novembra 1943. godine uspio sakupiti 5.000 dobrovoljaca.⁴⁵ Nesumnjivo je da je Huskina vojska bila privlačna za muslimane iz Cazinske krajine, ali ova brojka od 5.000 vojnika vjerovatno je preuveličana. Šukrija Bijedić navodi brojku od 3.000,⁴⁶ a Bakir Tanović 4.000 vojnika.⁴⁷

Ovi su dobrovoljci svrstani u 11 bataljona: Bihaćki (komandant Muhamed Dedić), Cazinski (Suljo Ćoralić), Tržački (Mujo Rizvić), Šturlički (Mehmed Seferagić), Malokladuški (Memaga Dautović), Trnovski (Ahmo Hodžić), Vrnogrački (Hasica Veljačić),

⁴² AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4189, Djelatnost organizacije Huske Miljković, od 28. IX 1944.

⁴³ Š. Bijedić, Ratne..., str. 58.

⁴⁴ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4187, Ustrojavanje Huskinog pokreta oko Cazina, od 22. IX 1943.

⁴⁵ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4213, krugovalna brzojavka iz Bihaća, od 27. XI 1943.

⁴⁶ Š. Bijedić, Ratne..., str. 16.

⁴⁷ B. Tanović, Huska..., str. 118.

Bužimski (Haso Dizdarević), Stijenski (Meho Dervišević), Krupski (Muharem Medvedović).⁴⁸

U Huskine muslimanske vojne formacije prelazili su masovno vojnici iz hrvatskih i njemačkih oružanih snaga, donoseći sa sobom opremu i naoružanje. U svojim govorima često je spominjao da se bori za autonomiju Bosne i sastajao se sa vođom autonomističkog pokreta u Krajini Abdulahom Ibrahimpašićem, veleposjednikom iz Bihaća.⁴⁹

S Huskom su vodile pregovore sve zaraćene strane s istim ciljem: pridobiti Miliciju iz Cazinske krajine na svoju stranu.

Polovinom 1943. godine partizani ponovo osvajaju jedan dio Krajine. U drugoj polovini avgusta formiran je Cazinski NOP odred, s komandantom Mehom Abazovićem na čelu i političkim komesarom Šemsom Tabakovićem.⁵⁰ Cilj ovog odreda bio je pridobiti što više muslimana i mobilisati ih u partizane. Međutim, svi sposobni muškarci muslimani, do 40 godina starosti,⁵¹ već su mobilisani u Miliciju. Muslimanskim vojnicima više je odgovaralo da brane svoj zavičaj od svih napadača i da ne odlaze nigdje od svojih porodica, što im je mogla pružiti jedino Huskina vojska. Njihov prelazak u partizane ujedno bi značio i odlazak na ratišta u Hrvatsku, ili negdje drugo, a ukoliko se to desi, porodice vojnika ostale bi nezaštićene.

Dakle, komunisti su ubrzo shvatili da je mobilizacija muslimana u NOP odrede nemoguća bez kompromisa s Huskom. Krajem novembra 1943. godine sastali su se Većeslav Holjevac i Jovica Lončar (partizanski predstavnici) s Huskom, Hasanom Miljkovićem i kotarskim predstojnikom iz Cazina Sajtom Dilićem (predstavnici Milicije). Prelazak na partizansku stranu Huska je uvjetovao time da njegova jedinica ostane kompletna i formalno bude u sastavu IV korpusa, te da ne ratuje protiv njemačkih i hrvatskih oružanih snaga. Dakle, Huska je nastojao da ne vodi borbu ni protiv koga, tj. da "ne bude ni na čijoj strani". Međutim, partizanski pregovarači odlučno su odbili ove njegove uvjete.⁵²

⁴⁸ Š. Bijedić, *Ratne...*, str. 17-18.

⁴⁹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4266, Huskina vojska od 3. II 1944.

⁵⁰ Zbornik NOR-a, Tom V, knj. 19, dok. br. 26.

⁵¹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4311, Prilike u okolici Cazina od 6. III 1944.

⁵² Š. Bijedić, *Ratne...*, str. 31-33.

Vlasti NDH, Nijemci, pa i četnici, nastojali su spriječiti Huskin prelazak u partizane. U tom cilju Nijemci su mu poslali nešto pušaka i metaka, te odobrili ustaškom satniku Martinu Grabovcu da pregovara s Huskom o uključenju njegovih odreda u Ustašku vojniciu.⁵³ U Cazinu je došlo 28. XI 1943. do pregovora između Grabovca i Huske.

Za prelazak Milicije u Ustašku vojniciu Huska je postavio više uvjeta: naoružanje i opremu, zdravstveno osoblje s materijalom, da pripadnici njegove vojske primaju plaću, dnevnice i doplatke, kao i pripadnici Ustaške vojnice, veću radiostanicu i dva teretna automobila. Huskina vojska nosila bi naziv: "Krajiški zdруг" pod komandom Huske Miljkovića i njegovog zamjenika Martina Grabovca. Huska je dalje zahtijevao da se Zdrugu pošalju školovani časnici, dočasnici koji su obučeni za gerilski način ratovanja.⁵⁴

Međutim, ovaj sporazum bio je samo mrtvo slovo na papiru, jer u praksi nikada nije ostvaren. Ipak, Huskin glavni cilj, da od ustaša dobije naoružanje, opremu, nešto novca, automobile, postignut je, a i ustaše su uspjele spriječiti prijelaz Huskine vojske u partizane.

Odnosi između partizana i Milicije zaoštrili su se, a kao razlog tome ustaški dokumenti navode da je u Krajinu stigla jedna grupa crnogorskih partizana koja dolazi u česte sukobe s Huskinim vojnicima.⁵⁵

Partizanske jedinice napale su Cazin, ali su domobrani bili preslabi za odbranu, i da nije bilo Huskinih vojnika, grad bi bio osvojen. Kao nagradu za odbranu Cazina od partizana Huska je dobio čin majora.⁵⁶ Komandantu domobrana dao je ultimatum da u roku od 20 minuta razoruža domobrane u Cazinu, a Nijemci su ga u tome podržali.⁵⁷

Da je prelaz Milicije u Ustašku vojniciu bila samo Huskina taktika da od NDH vlasti dobije ono što mu je potrebno dokazuje nam više ustaških izvještaja. Naime, Huski je bilo potrebno 500

⁵³ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4213, krugovalna brzozavka iz Bihaća od 27. IX 1943.

⁵⁴ Isto.

⁵⁵ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4218, Pogoršani odnosi Huske i partizana od 30. XI 1943.

⁵⁶ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4126, od 30. XI 1943.

⁵⁷ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4217, Huskin ultimatum domobranskoj postaji u Cazinu od 30. XI 1943.

kabanica za njegove ljude, nešto municije i oružja, pa je opet smjelo taktizirao s ustašama.⁵⁸

Međutim, MINORS (Ministarstvo oružanih snaga) nije imalo puno povjerenja u Husku jer je njegova vojska često razoružavala domobrane i ustaše.⁵⁹ Huska pokazuje sve otvorenije neprijateljstvo prema ustašama. Njegovi su vojnici često pjevali pjesme u kojima su vrijeđali poglavnika, ustaše i NDH, naprimjer: "Poglavniče, kako ti je sada kad ti Huska u Krajini vlada..." Zbog ovakvog ponašanja ustaške vlasti ukazivale su da ne treba udovoljavati Huskinim zahtjevima za oružje, jer postoji opasnost da sa svojom vojskom pređe u partizane kad se dovoljno naoruža.⁶⁰ Vlasti NDH su s pravom sumnjale u Husku. Sredinom januara 1944. godine došlo je do sastanka predstavnika Milicije i partizana. Postignut je sporazum, a dogovoreno je da Milicija s Huskom na čelu, pređe na stranu NOV-e, od koje bi se trebala formirati unska operativna grupa, da komandanti iz Milicije zadrže svoje položaje, da ostanu glavna obilježja Milicije, nošenje fesova sa zvijezdom i polumjesecom, te da se saradnja s Nijemcima i ustašama obustavi i stupi u borbu protiv njih.

Ustaški dočasnik Bajro Kesarović, poznatiji kao Bajro Baba, i Emin Okanović stvaraju zavjeru protiv Huske. Na putu prema komandi Štaba, Huska je 27. IV 1944. godine ubijen, nakon čega su se njegove ubice uputile prema porodičnoj kući Miljkovića i tu ubile Huskinog brata Šabana.⁶¹ Nakon ubistva braće Miljković, mnogi komandanti Unske operativne grupe prelaze na stranu ustaša i Nijemaca, ili se odmeću u "zeleni kadar". Komandant Bužimskog bataljona Hasan Dizdarević ubio je mnoge partizanske komesare, te se sa svojim i Stijenskim bataljonom, od 500 vojnika i čitavom ratnom opremom, predao ustašama.⁶²

Dakle, Huska se u isto vrijeme upuštao u pregovore i s partizanima i s ustašama. Smjelo je taktizirao s dva ljuta protivnika

⁵⁸ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4228, Pristup Huske u Ustašku vojnicu od 21. XII 1943.

⁵⁹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4225, Huskina vojska kod Bihaća od 7. XII 1943.

⁶⁰ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4230, Prilike u Bihaću i okolini, izvješće iz XII 1943.

⁶¹ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4342, Prilike u Bosanskoj Krajini i pogibija Huske Miljkovića, od 9. V 1944.

⁶² AHM BiH, Fond UNS-e, isto.

i preispitivao od koje strane može izvući najveću korist za svoj narod i svoju vojsku, što je bio i glavni razlog njegova stradanja.

“Da bismo dobro razumjeli ponašanje Huske, moramo uzeti u obzir da se borio protiv dva totalitarna sistema. Ti sistemi, komunistički i fašistički, namjerno i skoro u istoj mjeri, promovirali su moralnu izopačenost ljudi, sve dok ne bi pristali da budu konformisti i da učestvuju u masovnim klanjima i ubijanjima ljudi ili da denunciraju vlastima svoje komšije, rođake, pa čak u nekim slučajevima, braću i sestre, i to bez ikakvih skrupula, a radi ličnog probitka i zbog vjerovanja u bizarne megautopije.”⁶³ Pet godina poslije završetka rata, na ovim prostorima dolazi do pobune krajiških seljaka zbog masovne kolektivizacije, prisilnog otkupa i drugih nepravilnosti od komunističkih vlasti. Jedan od organizatora ove pobune Ale Čović, pripadnik Huskine milicije i partizana, strijeljan je od vlasti. Jedan dio pobunjenog stanovništva prisilno je preseljen u druge dijelove zemlje.

Muslimanske milicije i kraj rata

Sve je očitiya bila pobjeda saveznika, koji su, nakon konferencije sila antifašističke koalicije u Teheranu, priznali NOVJ i odlučili da je materijalno pomognu.⁶⁴ Od tada Titova armija napreduje u svakom pogledu, dok okupatori i njihovi pomagači sve više nazaduju.

U pomogače okupatora mogu se svrstati i muslimanske milicije. Već smo spomenuli kako su slavni junaci: Hadžiefendić, Topčić, Miljković, Tanović, Efendić, Bektašević... tragično okončali svoj život. Muslimanske vojne formacije, ostavši svaka bez svog komandanta, odjednom su se našle u rasulu. Jedan dio ove vojske prešao je na stranu partizana, ali su mnogi, i pored brojnih Titovih proglašenja o amnestiji, ostali na “krivoj strani” sve do kraja rata, zbog čega su snosili ogromne posljedice.

Pravac kretanja vojske u rasulu bio je Celje-Slovenjgradec-Dravograd i Blajburg, slovenačko-austrijska granica. Početkom maja 1945. godine na istom mjestu našli su se četnici, ustaše, domobrani, muslimanske milicije i civili koji nisu smjeli dočekati “oslobodioce”.

⁶³ B.Tanović, Huska..., str. 261-262.

⁶⁴ Konferencija se održavala u isto vrijeme kad i II zasjedanje AVNOJ-a od 28. XI - 1. XII 1943. godine. Ruzvelt, Čerčil i Staljin, kao predstavnici sila antifašističke koalicije saglasili su se da NOVJ treba priznati kao jedinu oružanu silu u Jugoslaviji koja pruža stvarni otpor okupatoru. Do tada su saveznici podržavali četnički pokret.

Svi oni imali su isti cilj: preći u susjednu Austriju i na taj način umaći Titu i njegovim partizanima.

Mnogima, poput Pavelića, Džafera Kulenovića, Alije Šuljka, to je i uspelo. Jednog od komandanata Hadžiefendićeve legije Avdagu Hasića, koji je tokom 1944. godine sa svojom "Bojnom branitelja Kladnja" prešao u Ustašku vojnicu kao komandant XXXVI ustaške bojne XII Ustaškog stajaćeg djelatnog zdruga,⁶⁵ nesumnjivo bi čekala teška komunistička kazna. Međutim, Hasiću je uspelo da se "izvuče" i pređe granicu. Nalazio se na spisku zločinaca, a Zemaljska komisija konstatovala je da je njegovo boravište nepoznato.⁶⁶ Sličnu sudbinu doživio je i Ibrahim Pjanić, koji je nakon raspada Legije, sa Sokolskom satnijom prešao u "zeleni kadar", a na proljeće 1944. godine u ustaše. Od njegove vojske formirana je 25. ustaška bojna. Nakon partizanskog ulaska u Gračanicu, 7. IV 1945. godine, Pjanić se povukao prema granici, prešao u Austriju, gdje je nastavio svoj emigrantski život i umro prirodnom smrću sedamdesetih godina prošlog stoljeća.⁶⁷ A šta je bilo s vojskom ovih komandanata? Po planu, ona se trebala predati britanskim snagama, koje su bile stacionirane na granici. Međutim, poraženu je vojsku ubrzo opkolila Jugoslovenska armija. U Blajburškom dvorcu došlo je 14. i 15. V 1945. godine do pregovora između hrvatskih generala (kao predstavnika vojske u rasulu), Britanaca i partizana. Britanski brigadni general Patrik Skot istakao je da njegova vojska ne može primiti hrvatsku predaju, jer je na konferenciji na Jalti, februara 1945. godine, dogovoreno da se sve neprijateljske jedinice moraju predati onim savezničkim snagama protiv kojih su se borile.

Ubrzo nakon ovih pregovora, navodno je prošlo vrijeme za predaju, i otpočela je partizanska vatra, ubijanje i masakr izbjeglih u obruču. Oni koji su preživjeli ovu prvu fazu masakra morali su preći prave "marševe smrti", krećući se pješke na relaciji Blajburg-Dravograd-Maribor preko Hrvatske, sve do Srbije i Makedonije. U ovim kolonama mnogi su pomrli od gladi i iznemoglosti, ili ubijeni od partizana.⁶⁸ Preživjeli su raspoređeni po logorima širom Jugoslavije.

⁶⁵ N. Barić, *Ustroj...*, str. 157.

⁶⁶ ABH, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH, Spiskovi zločinaca u BiH, br. kutije 1, dok. br. 1.

⁶⁷ O. Hamzić, *Putevi...*, str. 111.

⁶⁸ Vladimir Geiger, *Osvrt na važniju literaturu o Blajburgu 1945*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, Republika Hrvatska, 2003., str. 189-215.

Za one koji su stradali u Blajburgu i "marševima smrti" dugo godina nije se ništa znalo. Nove su vlasti dobro zataškale svoj zločin, a za žrtve ovog terora korišten je izraz "odstupili 1945". Omer Hamzić navodi da je na području Općine Gračanica poginulo ili nestalo 800 lica, od čega $\frac{3}{4}$ pripada kategoriji "odstupili".⁶⁹

Na primjeru Gračanice može se razumjeti sudbina i drugih gradova širom BiH, čije su porodice živjele u neizvjesnosti čekajući povratak svojih najmilijih iz logora, zatvora ili, možda, inostranih zemalja, ali svoje nikad nisu dočekali.

A šta je bilo s onima koji su dočekali komunističke "oslobodioce"?

Hasan Miljković, idejni organizator mulimanske milicije na području Cazinske krajine, bio je nepodobna ličnost i za Nijemce i za ustaše, a kasnije i za komuniste. Njega su ratne 1944. godine uhapsili i odveli u logor Nijemci, s obrazloženjem da je bio organizator muslimanske milicije i pomagao Husku, koji je prešao partizanima. Iz logora ga je uspio "izvući" njegov lični prijatelj Džafer Kulenović, ali su ustaške vlasti i dalje s nepovjerenjem gledale na Hasana, ne odobravajući da "slobodno šeta po Zagrebu".⁷⁰ Da ironija bude veća, Miljković je 1945. godine i od komuniste proglašen za ratnog zločinca. Presuda je donesena 18. VIII 1945, Hasan je proglašen krivim, jer je u toku 1941/1942. godine obavljao dužnost načelnika Općine Velika Kladuša, "izvršavao sve naloge fašističkog okupatora i njihovih pomagača... pomagao Husku i njegovu vojsku dok se god isti borio na strani neprijatelja protiv vlastite otadžbine, a kada je Huska prišao narodnooslobodilačkoj borbi, radio je svim silama da ga vrati na izdajnički put služenja okupatoru poručujući mu da će ostati general bez vojske... u martu 1944. godine poslije nekoliko usmenih poruka poslao je pismo Memagi Dautoviću... u kojem ga je pozvao da sa cijelim bataljonom pređe na stranu neprijatelja u Cazin". Ovim su pridodate još mnoge tačke optužnice, pa je Hasan osuđen na ukupno 33 godine lišenja slobode s prinudnim radom i 17 godina gubitka građanskih prava, kao i na konfiskaciju cjelokupne

⁶⁹ O. Hamzić, Oni su 1945. odstupili, Kako 1945. doživljaju oni čiji su preci te godine napustili Bosnu i Hercegovinu na primjeru Gračanice, Zbornik radova, Sarajevo: Institut za historiju, 2006., str. 106.

⁷⁰ AHM BiH, Fond UNS-e, inv. br. 4341, Duhovni začetnik Huskine vojske na slobodi u Zagrebu, od 8. V 1944.

imovine "pošto optuženi ima imovine koja spada pod udar zakona oko konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije". Hasan je posjedovao dvije kuće i 100 dunuma zemlje.⁷¹

Prema Salki Ćatiću, komandantu muslimanske milicije na području Nevesinja, vlasti su postupile drugačije. Imovinu mu nisu kofiskovali, iz prostog razloga, jer je nije ni imao. Ćatić je proglašen krivim, jer je bio organizator i komandant muslimanske milicije u Nevesinju. Osuđen je na kaznu lišenja slobode s prinudnim radom u trajanju od 1 godine i 6 mjeseci, te gubitka političkih i pojedinih građanskih prava na 1 godinu. Oslobođen je od prvobitne optužbe u kojoj je stajalo da su pripadnici muslimanske milicije pod njegovom komandom ubili pravoslavne seljake Miju, Đorđa i Joku Telebak, Mileta Zurovca, te Iliju, Ristu i Ljubicu Žerajić, jer je ustanovljeno da je ove zločine počinio žandarmerijski poručnik Hećimonić sa svojim odredima. S obzirom da su u Ćatićevu korist, između ostalih, svjedočili i pravoslavni seljaci: Miličević Rade, Karišik Lazar, Papić Ilija, Kostić Pavle i Telebak Simo, Okružni sud u Mostaru primjenio je na njega Ukaz o amnestiji i pomilovanju. Svjedok Telebak Simo iz Luka izjavio je da "nije čuo da je ova milicija ikome zla nanijela".⁷²

Zaključak

Istina je da u toku Drugog svjetskog rata ove muslimanske vojne formacije nisu bile na "pravoj strani", jer su pomagale okupatora, tj. Nijemce, fašiste, Hitlera. Ali, koja je "prava strana" muslimanskih vojnih formacija mogla biti? Saveznici? Ili možda četnici? Jedina priznata saveznička vojska na prostoru Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, sve do kraja novembra 1943. godine, bila je Jugoslavenska vojska u otadžbini sa Dragoljubom Dražom Mihailovićem na čelu. Dakle, ukoliko bi muslimani i htjeli biti na strani sila antifašističke koalicije, to bi značilo da bi se trebali boriti na strani četnika. Tito je, pomirljivom politikom prema četnicima, počev od partizansko-četničkog savezništva iz 1941. godine i osnivanja dobrovoljačkih odreda 1942. godine, sastavljenih od

⁷¹ ABH, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH, br. kutije 2, Presude, Okružni sud Bihać 1945., br. 192-45.

⁷² ABH, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača za BiH, Okružni sud Mostar, br. kutije 6, Presude 1946., br. 84-1946.

srpskih seljaka koji su do tada bili u četnicima, odbijao veći broj muslimana od partizanskog pokreta.

Jedino rješenje za odbranu muslimanskih naselja od razularenih četničkih bandi bila je organizacija vlastite samoodbrane. Činjenica je da su muslimanske milicije osnovane s tom namjerom da brane svoja sela, ali ne može se poreći da je određenih nepravilnosti bilo i sa njihove strane. Vjerovatno je da svaka naoružana skupina u ratu ubija svoje protivnike da bi osigurala vlastiti život u borbi za opstanak. Ipak, bitno je istaći da muslimanske milicije, kao sitne vojne organizacije širom cijele Bosne i Hercegovine, nisu imale utemeljen ideološki program istrebljenja drugih i drugačijih. Također, muslimanski narod u cjelini nije imao nikakav program za istrebljenje svojih susjeda, niti se u toku rata, i nakon brojnih zločina nad ovom populacijom, javila ideja o tome. Dakle, glavni cilj formiranja muslimanskih vojnih formacija bila je neophodnost organizovanja samoodbrane svojih porodica. Po izvorima ustaške provenijencije, vojska s izrazitim muslimanskim obilježjima: zelenim bajrakom, polumjesecom i zvijezdom na fesovima, imala je autonomističke tendencije. Prema tim izvorima, pokret za autonomiju vodila je muslimanska inteligencija uz podršku Legije, "zelenog kadra" i drugih muslimanskih milicija. Ipak, primarni cilj ovih milicija bila je odbrana svog ognjišta od četnika i svih neprijatelja muslimana, a autonomističke težnje javljale su se spontano. Pripadnici ovih vojnih formacija bili su većinom seljaci, ljudi neupućeni u šira politička zbivanja, s nerazvijenom sviješću za dublje sagledavanje činjenica i rješenja problema u koje je zapao njihov narod. Dakle, autonomni pokret nije mogao naći stvarnog, ni većeg, odjeka u pripadnicima muslimanskih milicija.

Ostaci ovih vojnih formacija, sve do kraja rata, ostaju na strani okupatora. Poznato je da komunisti, s Titom na čelu, strogo kažnjavaju svoje protivnike, pa su se pripadnici muslimanskih milicija odlučili na bijeg, a već je spomenuto kako su ti bjegunci neslavno završili na kraju rata.

Jedno poglavlje u radu posvetili smo pitanju zastupljenosti ove teme u bosanskohercegovačkoj historiografiji. Došli smo do zaključka da, izuzev sjeveroistočne Bosne, o muslimanskim milicijama na području Hercegovine i jugoistočne Bosne nije posvećena

niti jedna studija, članak ili rasprava. Ovaj rad napisan je na osnovu raspoloživih dokumenata, istina, više ustaške, a u manjoj mjeri komunističke provenijencije. Rekli smo da je do osamdesetih godina prošlog stoljeća ova tema površno obrađivana i to isključivo na osnovu sjećanja učesnika u ratu, iz pobjedničke perspektive i na osnovu komunističkih izvora. *Audiat et altera pars!*⁷³ Muslimanske milicije bile su često predmet izvještaja Ustaške nadzorne službe, te uz kritičku upotrebu istih, kao i korištenje drugih izvora, može se dati jasan prikaz djelovanja ovih formacija na cijelom bosanskohercegovačkom teritoriju.

Novi pogledi u historijskoj nauci o izučavanju Drugog svjetskog rata otvorili su niz novih, neistraženih tema, koje tek čekaju na svoju potpunu historiografsku obradu. Ovdje, svakako, možemo svrstati i temu "Muslimanske milicije u Bosni i Hercegovini 1941.-1945.," a ovaj rad predstavlja samo pokušaj da se definišu ove formacije i da se da opći pregled njihova djelovanja.

⁷³ Neka se čuje i druga strana!